

Kummardus argielu paradoksidele

Jaanus Samma koostatud näituse värskus peitub üleminekute ja jätkuvuse väljatoomises, mida ta koostöös Karlsoni, Liivranna ja Lüüsiga on avanud laialt levinud sümbolitega.

Vaatamisi: 513

MARGARET TALI

20.01.2023

Näitus „Vaikelu rahvuslikel motiividel“ tarbekunsti- ja disainimuuseumis kuni 2. IV. Koostaja Jaanus Samma, konsultandid Kai Lobjakas ja Andreas Kalkun, koordinaator Ketli Tiitsar, uute teoste autorid Edith Karlson, Anna-Mari Liivrand, Urmas Lüüs ja Jaanus Samma, näituse arhitektuuri looja Neeme Külm, prototüüpide looja Kadri Villand, produtseerinud Valge Kuup Studio ja graafiline disainer Brit Pavelson.

Laenan siinse artikli juhtmõtte ukraina kunstnikult Nikita Kadanilt, kes hiljutisel vestlusel Berliini Poola kultuuri instituudis rõhutas, et Nõukogude perioodi paradoksid nõuavad meilt senisest palju rohkem tähelepanu. Kuna jutt käis monumentidest ja Ida-Euroopas nendega ümberkäimisest ning oma loomingus on monumentidega

tegelenuk ka Kadan ise, siis kutsus ta Ukraina ajalooloole toetudes püstitama monumente paradoksidele.*

Jaanus Samma ongi näitusel „Vaikelud rahvuslikel motiividel“ avanud põnevate leidude abil muuseumi kogudest paradokse. Ta on toonud tarbekunsti- ja disainimuuseumi kogusse kuuluvate ning ka tänapäeva kunstnikelt tellitud teoste kaudu esile seosed ja pidevuse, millest ajaloolased ja kunstiajaloolased on tihti mööda vaadanud, käsitledes ajalugu enamasti perioodide kaupa ja jättes üleminekud tähelepanu alt välja. Siinses kunstiteaduses on tarbekunst olnud pikka aega marginaliseeritud, kuid nagu näituselgi esile tuleb, pakub tarbekunst kriitilisele ja uusi seoseid otsivale pilgule äärmiselt põnevat materjali XX sajandi keerulise pärandi mõtestamiseks.

Näituse esimeses ruumis on väljas Jaanus Samma installatsioonid, millega tuuakse esile mõned läbivad motiivid. Ühe sümbolina on kunstnik välja toonud hargneva peaga nisu. Suurepärase potentsiaaliga nõukogude sümboli eluiga jäi aga lühikeseks, sest see ei täitnud ootusi ega kandnud sõna otseses mõttes vilja. Kui Mari Adamson tuli 1950. aastal välja muteerunud viljapeadega dekoratiivkangaga, oli Nõukogude võim juba selle propageerimisest loobunud.

Samma on seadnud selle sümboli vaasidesse paigutatud installatsiooniks, mõnel pool ilmub hargneva peaga nisu ka kujutatuna vaaside peal. Lisaks on väljas Maike Londi ja

Juulia Aleksandra Miksoni kootud vaip (2022), mille kudumisel lähtuti kavandist, mis oli loodud eeskujuks, et parandada eestlaste kodukaunistusvõtteid 1930ndatel. Originaal pärineb meie kunstiajaloos tundmatuvõitu maalikunstnikult Rudolf Lepvaltsilt. Eredate värvidega vaibal on kujutatud poolalasti meest, kes purustab midagi mõõgaga, tema kõrval seisjad vaatavad seda hämmeldunult pealt. Selline stseen mõjuks elutoa seinal pigem eemaletõukavana, kuid tollastes tarbekunsti annaalides seda ometi soovitati.

Teine keskne motiiv on Kalevipoeg, mida Samma on kasutanud siiditrükil ning mis pärineb Amandus Adamsoni visanditest ja toob esile varjatud homoerootika. Kunstnik pani ühe sellise graafilise lehe näituse käigus ka enampakkumisele ja annetas müügist saadud tulu Ukraina sõja ohvrite toetuseks.

Edith Karlsoni filigraansed ussikujustised on ilmunud Stalinile ja Nõukogude

võimule pühendatud tarbekunsti objektide sekka.

Mari Volens

Vaikeluformaad. Teise, näituse kesksesse ruumi on paigutatud kaksteist mitmesugustele teemadele pühendatud installatiivset vaikelu. Selles ruumis on Samma uurinud sümbolite ning nendega seotud müütide loomist ja kujunemist, vaadeldes neid tähelepanelikult, ent enamasti siiski leebelt sooja huumoriga pikitud pilguga. Võttes aluseks tarbekunsti ja disainimuuseumi kollektsiooni ning täiendades seda teiste muuseumide objektidega, on kunstnik esitanud valiku Eesti ajaloo kesksetest sümbolitest. Objektid on seatud vitriinidesse ja kõigi taustaks on kootud villane tekk. Näiteks on Samma uurinud, kuidas saksa päritolu laulupidude traditsioon on leidnud Eestis viljaka pinnase ja andnud laulukirjutajate kõrval hulgaliselt tööd ka tarbekunstnikele – näiteid on portselanimaali, klaasikunsti ehete ja ka puitehistöö hulgas. Rõhutamist väärib seegi, et need tööd moodustasid siis tõepoolest igapäevaelu osa..

Vaikeludega osutatakse ka sellele, kui palju sarnast on jõulude ja näärade traditsioonides. Sümboolika jäi kitsastes II maailmasõja järgsetes oludes suuresti samaks, muutunud olid pühade tähistamise võimalused, ka aeg ja võimude ootus. Selles vitriinis on Samma esitanud oma isa lapsepõlveportree. Isa sündis Siberis ja saabus Eestisse hiljem ning ta ei mäleta, kas siis, kui temast see pilt tehti, tähistati jõule või nääre. Sedalaadi paralleelide ja viidete kaudu on Samma esitanud eesti rahvusliku identiteedi

kohta suuri küsimusi praegu, 2022. aastal, mida jääme kauaks meenutama Venemaa julma ja küünilise sõja algusena Ukraina vastu.

Vaikelu on põnev kunstiajalooline vorm, kuhu on kätketud lõputu hulk infot. Samavõrd kõnekalt saab sümbolite kaudu rääkida klassist, soost, sellesse koondatud objektide või liikide lugudest jms. Ometi on läinud aja jooksul palju infot kaduma ja üht-teist hinnatud ja hinnatakse ka edaspidi paratamatult ümber. Jaanus Samma on pöördunud vaikeluformaadi juurde selleks, et rääkida elust ühiskonna ülemineku ajal Eesti vabariigist nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks ja osutada sellele, kui erinevalt kunstnikud selles üleminekus osalesid.

Vaikelud on seatud mustadesse vitriinidesse, mis lähemal vaatlusel paistavad kohe-kohe ümber kukkumas, kuid püsivad Neeme Külma leidlikus kujunduses ometi püsti võimsate põllukivide toel. Vaikelude tagakülg aga on kaetud habraste puitlaastudega.

See näituse kujunduse metafoor toob esile sümbolite hapruse, kuid ka jätkuvuse ajas, Samma on aga dekonstrueerinud muutused ja unustatud või tähelepanuta jäänud asjaolud nende ümber.

Töökultus ja kväär Kalevipoeg. Samma on toonud vaikeludes esile rahvusluse tähistajad, näiteks mustritega õllekapad, Koidula, Kalevipoeg, töökultus, jõulisus, viikingid ja maaelu. Rohkesti avastamist pakkuvate

installatsioonidega on osutatud tarbekunsti poliitilisele dimensioonile ning kuidas kunstnikud on võimu teeninud või seda ka ebatraditsiooniliste kujutusviisidega õõnestanud. Poliitilist dimensiooni tõstatades on Samma paradokside kaudu esitanud küsimusi ja osutanud tähelepanu dilemmadele, mõistmata tollaseid kunstnikke hukka.

Keset monumendisõda lisab selline mineviku mõtestamine argielu paradoksidele uusi nüansse, tuues esile loojaid paradokside taga ja pöördunud võimu, mille kaudu sümboleid taastoodeti ning tihti (mõnevõrra) ka muudeti. Kuid enamasti just nii palju, kui see oli võimule ilmingimata vajalik või mugav. Samma on toonud esile kunstniku tasandi: kuidas tema seda olukorda ära kasutas. Näiteks mustrite vaikelust saab vaataja teada, et tarbograafik Paul Luhtein (1909–2007) kavandas võimu sümboleid 1920ndatest kogu XX sajandi vältel, olles – nagu Samma näituse tutvustuses välja on toonud – igale võimule kasulik. See teeb Luhteinast kunstniku muundumiste ja ühiskondlike oludega kaasapaindumise markantse näite. Näitusel on väljas Luhteina Eesti Vabariigi ajal kavandatud rahatähed, nõukogudeaegne plakat „Au Stalinile“ (1951) ning postmark 1993. aastast juba taasiseseisvunud Eestis.

Eesti soost jõumeeste vaikelus on Samma toonud esile mehelikkuse kujutamise visuaalsed registrid. Eriti kõnekas kväär-Kalevipoeg ilmub vaataja ette nappides nahast püksikutes Maks Roosma graveeritud vaasil „Kalevipoja

võitlus sortsidega" (1959). Seejuures on Samma asetanud kehakultuuri rassiteooriate taustale. Rassiteooriad olid kahtlemata levinud ka varem, kuid kogusid poliitilist kapitali just natsi-Saksamaal. Kui veel XX sajandi algul arvati, et soome-ugri rahvad kuuluvad mongolite hulka, siis siinsete baltisaksa teadlaste töö tulemusel peeti 1930ndatel eestlasi juba euroopiidse rassi kandjateks. Kuigi Nõukogude Liidu propaganda pidas rassierinevustest tähtsamaks klassi mõistet, võeti atleetliku keha ikonograafias uue töökultuse loomisel sellest ometi terve ja jõulise keha kujutamisel ka üht-teist üle.

Näituse tegemisse oli kaasatud ka teisi kunstnikke – Urmas Lüüs, Anna-Mari Liivrand, Edith Karlson –, kes on täiendanud Samma loodud vaikelusid oma töödega ja lisanud neile leidlikke, minevikust inspiratsiooni saanud žeste. Nii näiteks ilmuvad Karlsoni filigraansed ussikujutised Stalinile ja Nõukogude võimule pühendatud tarbekunsti objektide sekka. Urmas Lüüsi veripunane tikand „Põrgutee on sillutatud heade kavatsustega“ on kommentaar Nõukogude propaganda õõnsusele ning vägivallale, mis peitus võimu seatud eesmärkide ja plakatlike üleskutsete taga. Agraarromantika teemat täiendab Anna-Mari Liivranna installatsioon kunstküüntega, tehes neist praegusaegse ühiskonna naiste ekspluateerimise ambivalentse sümboli.

Huvitav on jälgida, kuidas Samma on mänginud ka selle perioodi keelega, nimetades ennast kuraatori asemel näitusekoostajaks, tuues vaataja teadvusse midagi

nõukogude pärandist ka sõnakasutuse kaudu.

Näituse rosinad. Üks näituse pärleid on Eda Nõmmiku Oru lossi kavandatud ning kodutütarde kootud ja tikitud suuremõõtmeline vaip, kus on kujutatud viikingeid. Vaiba tikkimises osales 468 kodutütart. Suurejooneline Oru loss valmis Toilas 1899. aastal, see kolmekorruseline 57 toaga hoone kuulus suurkaupmees Grigori Jelissejevile. Eesti riik sai selle oma kasutusse alles 1934. aastal, kui loss osteti ja see renoveerituna Konstantin Pätsile suveresidentsiks anti. 1941. aastal põletasid lossi taganevad Vene väed, alles jäänud varemed lasid 1944. aastal õhku Saksa sõjaväelased. Keegi ei tea, mis sai lossis asunud riigisümbolitest ja hinnalistest esemetest. On arvatud, et kui venelased lossi varad kaasa viisid, võivad need, sealhulgas kodutütarde kootud vaip, asuda kusagil Venemaal. Kuna kootud vaibast on säilinud ainult mustvalge foto, mis on ka ekspositsioonis väljas, siis omamoodi rosin on Valga muuseumis säilitatav tutt, mille Samma õnneliku juhusena näituse ettevalmistuse käigus leidis. Sellest tutist aimub vaiba kudumiseks kasutatud värvilahendus ning see jõudis muuseumi kogusse ühe kuduja pärandina.

Sattusin näitust vaatama kõigepealt üksinda ja seejärel õnnestus mul osaleda kahel kunstniku giidituuril. Kõige nauditavamad olid giidituure saatvad arutelud, kunstnik jättis neile piisavalt aega. Samma tundlik ja mitmekihiline käsitus kombineerituna leidliku vaikeluformaadiga soodustab diskussiooni, pakub avastamisrõõmu siinsetele

ja väliskülalistele, täiskasvanutele ja lastele. See ärgitab jagama arusaamu sümbolitest, tuues ühtlasi kujukalt ja selgelt esile ka erinevuse, kuidas neid on mõistetud.

Lõpetuseks. Jaanus Samma on selle näitusega leidnud mitmekihilise viisi, kuidas kõnetada ühiskondlikke änge ja hirme ning tuua ajalooliste muundumiste kaudu esile sümbolite taga peituvat pidevust ja transformatsioone. Loomulikult esineb kunstis vägivaldset ja pahatahtlikku propagandat, aga ka lõputu hulk vastuolusid ja paradokse selle kohta, kuidas peentel, isegi vaevumärgatavatel viisidel on võimu mõjutatud, selle sõnumeid ja ootusi endale kättesaadavate vahenditega kas võimendatud või väänatud.

Kriitilisele vaatajale esitab näitus hulga küsimusi võimu ja vaimu suhete kohta. Kuidas erineb entusiasmist ja kohustusest sündinud kunst? Kas võimu teenimise unustamine on õigustatud? Kuidas käsitleda võimuga koostööd teinud kunstnike pärandit? Kas ja kuidas Ukraina sõda on võimuga koostööd teinud kunstnike pärandi mõtestamist muutnud? Lüüsi ja Karlsoni teosed annavad suurepäraseid vihjeid nende muutuste mõtestamiseks.

Näituse värskus seisneb uutes vaatenurkades levinud sümbolitele, mida Samma koostöös teiste kunstnikega on avanud. Monumentide debatt vajab minu meelest hädasti samasuguseid tundlikke, mitmekihilisi ja uurimistööst kantud kunstnike kommentaare. Ehk sünnib veel selliseid leidlikke žeste, mis aitaksid nõukogudeaegsete

monumentide kultuurilist pagasit näha uues valguses?

* Vestlust Nikita Kadaniga juhtis poola kunstiloolane ja kuraator Agnieszka Pindera ning see toimus Berliini Pilecki instituudis programmi „(Ida) modernismi uurimine“ („Excercising (Eastern) Modernity“) raames.